

ΘΕΩΝΗ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΧΩΡΟ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στο κείμενο αυτό διερευνώνται εμπειρικά οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές για το σύνολο των χωρών που έλαβαν μέρος στον τέταρτο γύρο της ΕΚΕ. Η ευρωπαϊκή διεύρυνση, οι μεταβολές στα πρώην σοσιαλιστικά κράτη και η σημαντική αύξηση των μεταναστευτικών ροών δεν ευνοούν τη διατήρηση ενιαίων και σταθερών θρησκευτικών ταυτοτήτων. Η Ευρώπη χαρακτηρίζεται από μια διάχυτη και ανομοιογενή θρησκευτικότητα, η οποία αποτυπώνεται εναργέστερα στη συνύπαρξη αντιθετικών τάσεων –εκκοσμικευτικών και νεωτερικών– τόσο στις επιμέρους χώρες όσο και στο σύνολο των χωρών. Πρακτικές θρησκευτικής συμμετοχής, όπως ο εκκλησιασμός, δεν αποτελούν δείκτη θρησκευτικότητας και δεν συνδέονται με τη συχνότητα προσευχής. Τα επίπεδα εκκλησιασμού παραμένουν χαμηλά στην Ευρώπη, ενώ στην Ελλάδα όλοι οι σχετικοί δείκτες εμφανίζουν πτωτική τάση σε σχέση με τους προηγούμενους γύρους της έρευνας καθώς και μια τάση σύγκλισης με τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους.

THEONI STATHOPOULOU

RELIGIOUS BELIEFS AND PRACTICES
IN THE EUROPEAN LANDSCAPE

ABSTRACT: This paper examines empirically the religious beliefs and practices in all the countries that participated in the fourth round of ESS. The European enlargement along with the political transformation in the former socialist regimes as well as the significant increase of immigrant flows do not favour the maintenance of homogenous religious identities. Europe is characterized by religious heterogeneity a feature that is best pictured in the co-existence of opposing trends, secular and religious, inside and across countries. Church attendance is not directly related to the level of religiosity and frequency of praying. Church attendance is still low in Europe, whereas in Greece, all religious indicators are declining and seem to converge to the European average.

Κάθε προσπάθεια ερμηνείας των όψεων της θρησκευτικότητας στο σύγχρονο κόσμο οφείλει να εξετάσει τη θέση και το ρόλο της θρησκείας σε επίπεδο κοινωνικό και θεσμικό, ενώ απαιτείται και η προσέγγιση των θρησκευτικών συμπεριφορών σε επίπεδο ατόμων. Η προσπάθεια αυτή αποτελεί σήμερα σημαντική πρόκληση γιατί θέτει σε αμφισβήτηση τις κυρίαρχες παραδοχές για την εκκοσμίκευση και τη νεωτερικότητα. Η άποψη ότι στη νεωτερικότητα η θρησκεία θα έχανε βαθμιαία την κοινωνική της σημασία και ορατότητα και η θρησκευτική ζωή θα περιοριζόταν στον ιδιωτικό χώρο αποτέλεσε τον κεντρικό πυρήνα της θεωρίας της εκκοσμίκευσης (Berger 1967). Ωστόσο η εκκοσμίκευση δεν εξελίχθηκε παντού με τον ίδιο τρόπο και σε πολλές περιπτώσεις δεν επέφερε τις αναμενόμενες αλλαγές στη διαφοροποίηση των θρησκευτικών και κοσμικών θεσμών ή στις ατομικές εκφάνσεις της θρησκευτικότητας (Martin, 1978). Η σύνδεση εκκλησίας –κράτους παρέμεινε ισχυρή επηρεάζοντας τη σχέση μεταξύ θρησκείας και πολιτικής, οι θρησκευτικές πρακτικές δεν ιδιωτικοποιήθηκαν στο βαθμό που αναμενόταν και πολύ περισσότερο δεν εξαλείφθηκαν. Αντίθετα, όπως επισημαίνει ο Peter Berger, ένας από τους θεμελιωτές της θεωρίας της εκκοσμίκευσης ανατρέποντας την πρόμη θέση του για το εν λόγω φαινόμενο, «ο κόσμος σήμερα θρησκεύει με την ίδια ορμή που θρήσκειε πάντα και σε μερικά μέρη είναι περισσότερο θρησκευόμενος από ποτέ» (1999, σ. 2). Με τη διαπίστωση αυτή ο Berger επισημαίνει ότι η εκκοσμίκευση δεν αποτελεί προϋπόθεση για τη νεωτερικότητα. Υπάρχουν πολλές εκδοχές του μοντέρνου, «πολλαπλές νεωτερικότητες» (Eisenstadt, 2000) οι οποίες είναι δυνατόν να εμπεριέχουν στοιχεία κοσμικά και θρησκευτικά ταυτόχρονα. Η εκκοσμίκευση παρουσιάζεται έτσι ως μια διαδικασία που συντελείται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε κοινωνία και σε διαφο-

ρητικά επίπεδα: το κοινωνικό, το ατομικό και το επίπεδο των οργανισμών ή θεσμών (Dobbelaere, 2004, Casanova, 1994). Το θεσμικό επίπεδο αναφέρεται στο διαχωρισμό εκκλησίας και κράτους, ενώ το κοινωνικό στη συρρίκνωση της σημασίας και της νομιμοποιητικής βαρύτητας που μπορεί να έχουν τα θρησκευτικά σύμβολα και οι θεσμοί για τη λειτουργία της κοινωνίας. Στο ατομικό επίπεδο ο διαχωρισμός των θρησκευτικών πεποιθήσεων από τις αντιλήψεις που αφορούν τις «κοσμικές» πλευρές της κοινωνικής ζωής, όπως η πολιτική ή οι σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, αποτελεί το ψυχολογικό ισοδύναμο της διαφοροποίησης ανάμεσα στο θρησκευτικό και το κοσμικό στοιχείο (compartmentalization¹) (Halman and Petterson 2006, σ. 34). Ο διαχωρισμός αυτός επιδρά και στη στάση των ατόμων απέναντι στην κοινωνική επίδραση των θρησκευτικών θεσμών.

Στη σύγχρονη εποχή, η διαφιλονικούμενη επιρροή των παραδοσιακών εκκλησιών εμφανίζεται ως απόρροια του πλουραλισμού που επιφέρει η εκκοσμίκευση. Σύμφωνα με τη θεωρία της εκκοσμίκευσης ο πλουραλισμός και η θρησκευτική ετερογένεια μειώνουν τη θρησκευτική συμμετοχή και αυξάνουν το σκεπτικισμό για τις θρησκευτικές βεβαιότητες. Αντίθετα, σύμφωνα με τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής² (Finke and Stark, 2003) η θρησκευτική ετερογένεια αυξάνει τη θρησκευτική συμμετοχή καθώς μια πληθώρα θρησκευτικών δογμάτων –«εταιρειών» ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την προσέλκυση «πελατών»–πιστών. Τα χαμηλά ποσοστά εκκλησιασμού στην Ευρώπη μπορεί να συνηγορούν υπέρ αυτής της μετατροπής του πιστού σε καταναλωτή αλλά δεν ερμηνεύουν την γενικότερη αύξηση των δεικτών θρησκευτικότητας σε όλη την Ευρώπη, κυρίως μετά το 1999 (Draulans and Halman, 2005, Halman and Draulans, 2006).

1. Ο όρος αναφέρεται στη «στεγανοποίηση» των θρησκευτικών και κοσμικών αντιλήψεων.

2. Η θεωρία αυτή αποτελεί μεταφορά από το οικονομικό πεδίο και υποστηρίζει ότι οι θρησκευτικές τάσεις επηρεάζονται από τους γενικούς κανόνες της αγοράς. Έτσι «θρησκευτικοί θεσμοί συνηθισμένοι στο μονοπώλιο έρχονται αντιμέτωποι με τον ανταγωνισμό». Βλ. P. Berger, G. Davie and E. Fokas, 2008, *Religious America, Secular Europe? A theme and variations*, London, Ashgate, σ. 13.

Οι λόγοι για αυτή την αύξηση θα μπορούσαν να αναζητηθούν στις μεγάλες πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που συντελέστηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου, στην αύξηση των Μουσουλμάνων μεταναστών και των Αφρικανών Χριστιανών στη Δυτική Ευρώπη, αλλά και στα νέα θρησκευτικά κινήματα (Νέο-προτεστάντες, Πεντηκοστιανοί, Ευαγγελικοί). Αν προσθέσει κανείς την εντυπωσιακή αύξηση του ενδιαφέροντος των νέων των πρώην σοσιαλιστικών χωρών για τη θρησκεία (Lambert, 2004, Tomka and Yurash, 2006) και την είσοδο νέων μελών με διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ο θρησκευτικός χάρτης της Ευρώπης εμφανίζεται εντελώς διαφορετικός. Η αλλαγή αυτή εντοπίζεται περισσότερο στον τρόπο έκφρασης των ατομικών πεποιθήσεων και των θρησκευτικών συμπεριφορών που τις συνοδεύουν παρά στην ομολογιακή ένταξη και τη δογματική προσήλωση.

Ήδη από τη δεκαετία του 1960, ο Thomas Luckmann είχε επισημάνει την απομείωση της κανονιστικής ισχύος των παραδοσιακών θρησκευτικών δογμάτων για τη διαμόρφωση της θρησκευτικής συμπεριφοράς. Η θρησκευτικότητα δεν αποτελούσε πλέον έκφραση ενός κοινωνικού δεσμού³ με βάση τη *συλλογική* εμπειρία του ιερού, κατά τον ορισμό του Ντυρκάιμ, αλλά ένα ατομικό οικοδόμημα πεποιθήσεων και πρακτικών. Η διαφορά ανάμεσα σε αυτή τη μη-δογματική «αθέατη θρησκεία» (*invisible religion*) και τη «θρησκεία χωρίς εκκλησία» έγκειται στο βαθμό ορατότητας και δήλωσης των ατομικών επιλογών. Σήμερα τα άτομα αισθάνονται περισσότερο ελεύθερα να μετακινηθούν ανάμεσα στα δόγματα ή τα μη θεσμοθετημένα θρησκευτικά σχήματα στα πλαίσια μιας διαρκούς πνευματικής αναζήτησης. (Μουζέλης, 2010) Η προσήλωση σε αυτή την αναζήτηση της προσδίδει έναν θρησκευτικό χαρακτήρα ακόμα και αν, τουλάχιστον ρητά, απεκδύεται κάθε έννοια ιερού⁴ Η πίστη χωρίς ένταξη, χωρίς δόγμα («believing without belonging») (Davie, 1994), εμφανίζεται

3. Η λέξη religion προέρχεται από το λατινικό religare που σημαίνει συνδέομαι.

4. «Θρησκευτική δυνατότητα άθεης θρησκείας» την ονομάζει ο Σ. Ζουμπουλάκης, 2002 σ. 11. Πρβλ. και *Χριστιανοί στον δημόσιο χώρο. Πίστη ή πολιτιστική ταυτότητα;*, στον ίδιο, 2010, Εστία.

κατ' αυτό τον τρόπο ως μια αυστηρά ατομική επιλογή, ένα προσωπικό βίωμα που δεν υπαγορεύει κατ' ανάγκη κάποια συγκεκριμένη κοινωνική πρακτική. Αυτό ακριβώς το «παράδοξο» της θρησκευτικότητας χωρίς εκκλησία και της πίστης χωρίς Θεό καταδεικνύει ότι η εκκοσμίκευση στο κοινωνικό ή θεσμικό επίπεδο δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκη με την εκκοσμίκευση στο ατομικό επίπεδο, ούτε διασφαλίζει τη θρησκευτική ουδετερότητα.

Όπως επισημαίνει ο Habermas,⁵ σε μια μετα-εκκοσμικευμένη κοινωνία η κατανομή του βάρους της συμμόρφωσης προς τις εκκοσμικευτικές νόρμες είναι ασύμμετρη. Οι θρησκευόμενοι πολίτες καλούνται να περιορίζουν στην ιδιωτική σφαίρα τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές τους έτσι ώστε να μην διαταράσσουν το «νεωτερικό πρόγραμμα».⁶ Η θέση αυτή αναφέρεται στους μετασχηματισμούς που συντελούνται κατά κύριο λόγο στον ευρωπαϊκό χώρο και όχι στις ιδιομορφίες της θρησκευτικής επίρρωσης που παρατηρείται σε άλλα μέρη του κόσμου και ιδιαίτερα στην Αμερική. Σύμφωνα με την Davie (2002), παρόλο που στην Ευρώπη οι εκκλησιαστικοί θεσμοί δεν είναι τόσο ισχυροί όσο στην Αμερική, εξακολουθεί να υπάρχει μια διάχυτη ως επί το πλείστον χριστιανική θρησκευτικότητα, η οποία έχει περισσότερο χαρακτήρα πολιτισμικής ταυτότητας παρά ενεργούς ένταξης και συμμετοχής στα παραδοσιακά δόγματα. Πρόκειται για μια κατ' όνομα θρησκευτικότητα, η οποία υπαγορεύεται από την αντίληψη ότι η εκκλησία είναι καλό να υπάρχει ακόμα και αν κάποιος δεν ανήκει σε αυτήν. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης που η Davie ονόμασε *vicarious religion*, θρησκεία δι' αντιπροσώπου, τα όρια της εκκοσμίκευσης γίνονται ακόμη πιο δυσδιάκριτα. Παρ' όλα αυτά η άποψη ότι η Ευρώπη διατηρεί ένα σκληρό κοσμικό πυρήνα σε ένα περιβάλλον θρησκευτικής έξαρσης την καθιστά μια εξαίρεση όσον αφορά τις θρησκευτικές αντιλήψεις και συμπεριφορές.

Η έννοια της εξαίρεσης έχει χρησιμοποιηθεί κατ' αναλογία από τους θεωρητικούς της εκκοσμίκευσης για να χαρακτηρίσει

5. Για τη θέση του Habermas, βλ. Berger, G. Davie, E. Fokas, 2008, ό.π., σ. 62-63.

6. Βλ. και J. Casanova, 1994, *Public religions in the modern world*, Chicago, University of Chicago Press.

την περίπτωση της Ελλάδας στον ευρωπαϊκό χώρο. Πράγματι το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν βίωσε μείζονες θρησκευτικούς μετασχηματισμούς, όπως η Μεταρρύθμιση, ή περιορισμούς από κομμουνιστικά καθεστώτα, την τοποθετεί σε μια διαφορετική θέση σε σχέση με τις χώρες τόσο της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης όσο και από τις ορθόδοξες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.⁷

Επιπρόσθετα, η μακρά διαπλοκή θρησκείας και πολιτικής μέσα σε ένα πλέγμα αμοιβαίων συμφερόντων εκκλησίας και κράτους, η ταύτιση σε πολλές περιπτώσεις εκκλησίας και έθνους, καθώς και ένα ισχυρό ρεύμα αντιδυτικισμού καθόρισαν την πορεία της προς τη νεωτερικότητα. Η ταλάντευση ανάμεσα στην παράδοση και τη νεωτερικότητα, ο «πολιτισμικός δυϊσμός» κατά την έκφραση του Ν. Διαμαντούρου (2000) αποκτά άλλο περιεχόμενο υπό το πρίσμα των «πολλαπλών νεωτερικοτήτων»⁸, που αναγνωρίζει στις διαφορετικές μορφές του μοντέρνου την ίδια σημασία. Η Ελλάδα δεν αποτελεί κατ' αυτή την έννοια μια εξαίρεση ως προς το θρησκευτικό της χαρακτήρα και τον τρόπο που αντιμετωπίζουν οι πολίτες της τη θρησκεία σε μια Ευρώπη που μεταβάλλεται με ταχείς ρυθμούς.

Την κατεύθυνση αυτής της μεταβολής καταγράφει στον 4^ο γύρο (2008-2009) η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, σύμφωνα με την οποία οι περισσότεροι Ευρωπαίοι πολίτες θεωρούν ότι ανήκουν σε μια θρησκεία ή δόγμα, αλλά πολλοί είναι μη ενεργοί πιστοί. Το 31,5% των Ευρωπαίων που συμμετείχε στην έρευνα δήλωσε ότι δεν εκκλησιάζεται ποτέ και το 34% ότι δεν προσεύχεται ποτέ, ενώ οι περισσότεροι ερωτώμενοι (το 17%) αυτοτοποθετήθηκαν στο μέσον της κλίμακας (5) για το βαθμό θρησκευτικότητας (Παράρτημα Α, Πίνακας 23).

Τα πλέον εκκοσμηκευμένα τμήματα της Ευρώπης είναι η κεντρική και η δυτική Ευρώπη. Η δυτική Ευρώπη παρουσιάζει μια πληθώρα θρησκευτικών «προφίλ» και κοσμικών τάσεων. Με βάση τα αποτελέσματα του δεύτερου γύρου της ΕΚΕ (2004) οι περισσότερες θρησκευόμενες χώρες είναι η Πολωνία, η Ελλάδα, η Ιρλανδία, η Πορτογαλία και η Σλοβενία, ενώ οι πιο κοσμικές

7. Για μια διεξοδική παρουσίαση βλ. V. Makrides, L. Molokotos-Liederman, 2004, «Orthodoxy in Greece today», *Social Compass*, vol. 51, no. 4, σ. 459-470.

8. Βλ. Eisenstadt ό.π., σ. 1.

η Εσθονία, η Τσεχία, η Σουηδία, το Βέλγιο και η Ολλανδία (ESS keyfindings booklet, σ. 11). Ωστόσο οι πλέον θρησκευόμενες χώρες εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά με τις πλέον εκκοσμικευμένες. Τάσεις που ανιχνεύονται σε πιο θρησκευόμενες χώρες όπως στην Ιταλία, στην Ελλάδα και στην Πορτογαλία παρατηρούνται και σε σημαντικά λιγότερο θρησκευόμενες χώρες όπως στη Γερμανία, στην Ολλανδία και στη Τσεχία (Stathopoulou, 2010, σ. 207-210).

Η εικόνα αυτή ενισχύει την άποψη της ρευστής και ετερογενούς θρησκευτικότητας η οποία επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα της Ευρωπαϊκής Έρευνας Αξιών (1999-2000). Όπως σημειώνουν οι Halman και Draulans αναλύοντας δεδομένα από την παραπάνω έρευνα:

«το να χαρακτηρίζει κανείς την Ευρώπη με όρους πίστης χωρίς ένταξη σε κάποιο συγκεκριμένο δόγμα (believing without belonging) δεν αποδίδει τις παραλλαγές που υπάρχουν στον ευρωπαϊκό θρησκευτικό χώρο. Σε μερικές χώρες ισχύει το αντίθετο (belonging and believing), αν και για την πλειονότητα των χωρών το να ανήκει κανείς σε μια θρησκεία και να πιστεύει ταυτόχρονα φαίνεται ότι αποτελεί το κυρίαρχο μοτίβο [θρησκευτικής συμπεριφοράς]. Σε μερικές χώρες επίσης διαπιστώθηκε ότι υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων που ούτε ανήκουν κάπου ούτε πιστεύουν». (Halman and Draulans, 2006, σ. 285).

Η εμπειρική διερεύνηση αυτών των συμπεριφορών και αντιλήψεων καταγράφεται σε μια σειρά ερευνών όπως η (European Values Study (EVS 1980, 1991, 1999/2000), η International Social Survey Programme (ISSP) Survey, (1991-1997), η Survey on Religious and Moral Pluralism (RAMP 1997) και το Ευρωβαρόμετρο.

Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα δεν τεκμηριώνει στην ίδια έκταση με την Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (1999-2000) τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές των Ευρωπαίων πολιτών, δεν εξετάζει δηλαδή το *περιεχόμενο* των θρησκευτικών πεποιθήσεων όπως η πίστη στο Θεό, η ζωή μετά το θάνατο κ.λπ. καταγράφει μόνο αν αυτές οι πεποιθήσεις υπάρχουν. Τεκμηριώνει την *αντικειμενική διάσταση* της θρησκευτικότητας αποτυπώνοντας τα μεγέθη των θρησκευτικών πρακτικών, δηλαδή της προ-

σευχής⁹ και του εκκλησιασμού και την υποκειμενική διάσταση με μια ερώτηση αυτοπροσδιορισμού που αναφέρεται στο βαθμό θρησκευτικότητας.¹⁰

Στους πίνακες που ακολουθούν εμφανίζονται τα ποσοστά του εκκλησιασμού, της προσευχής και της θρησκευτικότητας για την Ευρώπη συνολικά,¹¹ την Ελλάδα και τα τρία χριστιανικά δόγματα (Καθολικοί, Προτεστάντες, Ορθόδοξοι) σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα οποία αντιπροσωπεύουν περισσότερο από το 80% του πληθυσμού της έρευνας. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του τέταρτου γύρου, η μεγάλη πλειονότητα των Ελλήνων ερωτωμένων, το 97%, δηλώνει ότι ανήκει στο ανατολικό ορθόδοξο δόγμα. (το 94,5% στο ελληνικό ορθόδοξο και το 2,4% σε ορθόδοξο δόγμα άλλων χωρών). Στον 1^ο γύρο της έρευνας το ορθόδοξο δόγμα αντιπροσωπευόταν μόνο από την Ελλάδα, ενώ στον 4^ο η Κύπρος, η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Ρωσία και η Ουκρανία διαμορφώνουν μια ομάδα χωρών όπου το ορθόδοξο δόγμα πλειοψηφεί. (Τα ποσοστά των ορθοδόξων στις αντίστοιχες χώρες είναι: Κύπρος 99%, Ρουμανία 87%, Ρωσία 89%, Ουκρανία 83%, Βουλγαρία 77%).

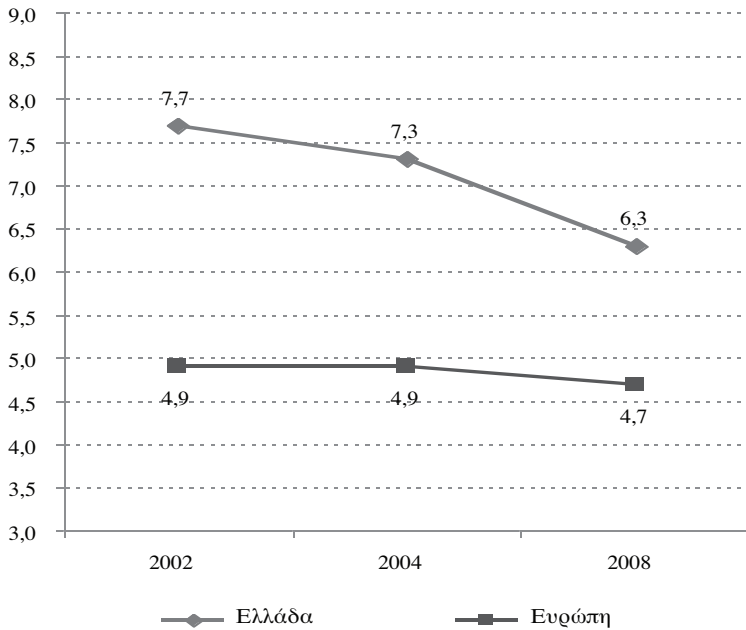
Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα χρησιμοποιεί την ερώτηση «πόσο θρήσκος είστε» στη βάση μιας κλίμακας που εκτείνεται από το 0 (καθόλου θρήσκος) έως το 10 (πολύ θρήσκος) για να

9. Για το ζήτημα της αντικειμενικής και υποκειμενικής διάστασης της προσευχής, βλ. παρακάτω.

10. Πρέπει να σημειωθεί ότι στον πρώτο γύρο της έρευνας υπήρχαν δύο ακόμη ερωτήσεις για τη θρησκεία: μια ερώτηση για τη σημαντικότητα της θρησκείας στη ζωή –ερώτηση που υπάρχει και στην Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών EVS – (μετρούμενη σε 11βάθμια κλίμακα) και μια ερώτηση για το αν αποτελεί προϋπόθεση το χριστιανικό υπόβαθρο ή η χριστιανική θρησκεία για την αποδοχή και την εγκατάσταση των μεταναστών στη χώρα (το 18% των Ελλήνων δήλωσε ότι τη θεωρούσε εξαιρετικά σημαντική προϋπόθεση). Στην πρώτη ερώτηση υπερδιπλάσιο ποσοστό Ελλήνων ερωτωμένων σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη δήλωσε ότι θεωρεί πάρα πολύ σημαντική τη θρησκεία στη ζωή του. Βλ. Σταθοπούλου, 2007.

11. Με τον όρο Ευρώπη εννοούμε το σύνολο των χωρών που συμμετείχαν στον 4^ο γύρο της ΕΚΕ και όχι την Ευρώπη ως πολιτική ένωση ή γεωγραφική επικράτεια. Στο παρόν άρθρο θα περιοριστούμε σε μια ενδεικτική και περιγραφική ερμηνεία των αποτελεσμάτων της έρευνας σε επίπεδο χωρών.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1
Διαχρονική εξέλιξη της θρησκευτικότητας

προσδιορίζει το βαθμό θρησκευτικότητας. Συγκρίνοντας τον βαθμό θρησκευτικότητας για τους τρεις γύρους της ΕΚΕ (Γράφημα 1) μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι ο μέσος όρος για το σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών παραμένει ίδιος (περίπου 5) ενώ διαφοροποιείται σχεδόν κατά μια ποσοστιαία μονάδα από τον 2^ο στον 4^ο γύρο για την Ελλάδα (από 7,7 το 2004 σε 6,3 το 2008).

Η ερώτηση αποτελεί, όπως αναφέραμε, ένα δείκτη αυτοπροσδιορισμού της θρησκευτικότητας καθώς αναφέρεται στην υποκειμενική διάσταση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και πρακτικών. Οι υψηλότερες τιμές αυτού του δείκτη παρατηρήθηκαν κατά τον πρώτο γύρο της έρευνας όπου το 24% των Ελλήνων ερωτώμενων αυτοτοποθετήθηκε στη θέση 10 της σχετικής κλίμακας δηλώνοντας «πολύ θρήσκοι». (Βλ. Παράρτημα Α, Πίνακα 23). Στο δεύτερο γύρο της έρευνας (2004-2005) το ποσοστό μειώθηκε κατά 7,5 μονάδες (16,5%), ενώ στον τέταρτο γύρο μειώθηκε κάτω από το μισό (9,6%). Αποφασιστικός παράγοντας για τη μείωση αυτή ήταν η εκκλησιαστική κρίση

του 2005¹² που έπληξε την εμπιστοσύνη των πολιτών στον εκκλησιαστικό θεσμό¹³ και σημαντική επίδραση φαίνεται να είχε η διαφιλονικούμενη θητεία του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου στην κεφαλή της Εκκλησίας.¹⁴ Εν τούτοις τα υψηλά ποσοστά εμπιστοσύνης που πιθανά απολαμβάνει ο θεσμός της εκκλησίας σε μια χώρα δεν απηχούν απαραίτητα την ισχυρή θέση του στην κοινωνία, αλλά μπορεί να αντιστοιχούν στην απήχησή του ως αντιπολιτευτικού πόλου μέσα σε ένα πολιτικό σύστημα (Halman and Draulans, 2006).

Παρ' όλο που οι Έλληνες εμφανίζονται πιο πρόθυμοι να δηλώσουν πιο θρήσκοι σε σχέση με τους υπόλοιπους Ευρωπαίους βλέπουμε ότι η διαχρονική εξέλιξη της θρησκευτικότητας εμφανίζει την Ελλάδα να τείνει προς τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. (Γράφημα 1). Παρατηρώντας διαχρονικά τα ποσοστά των Ελλήνων ερωτωμένων που αυτοτοποθετούνται στις 7 πρώτες θέσεις της 11βάθμιας κλίμακας για το βαθμό θρησκευτικότητας είναι φανερό ότι αυξάνονται σε αντίθεση με τα ποσοστά των ερωτωμένων που τοποθετήθηκαν στις υψηλές θέσεις της κλίμακας (8-10) τη στιγμή που το 17% των Ευρωπαίων πολιτών, όπως ήδη αναφέρθηκε, βρίσκεται σταθερά στο μέσο της κλίμακας (Παράρτημα Α, Πίνακας 23). Σε κάθε περίπτωση, όμως, ο βαθμός της θρησκευτικότητας παραμένει υψηλός τόσο σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, (μόνο το 3,1% των Ελλήνων ερωτωμένων δηλώνει «καθόλου θρήσκος») όσο και με τα υπόλοιπα χριστιανικά δόγματα (Βλ. Πίνακα 1).

12. Για μια διεξοδική ανάλυση της κρίσης βλ. Makrides V., «Scandals, secret agents and corruption: The Orthodox Church of Greece during the 2005 crisis- Its relation to the state and modernization», στο Roudometof V., Makrides V. (eds), *Orthodox Christianity in 21st century Greece, The role of religion in Culture, Ethnicity and Politics*, London, Ashgate.

13. Είναι ενδιαφέρουσα η αντίστοιχη μείωση της εμπιστοσύνης που παρατηρήθηκε στην Ιρλανδία μετά την αποκάλυψη εκκλησιαστικών σκανδάλων (Lambert, 2004, σ. 34).

14. Βλ. Stavrakakis, 2002, «Religion and populism: Reflections on the “politicised” discourse of the Greek Church», Discussion Paper no. 7, The Hellenic Observatory, The European Institute, LSE.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Βαθμός θρησκευτικότητας

	Ευρωπαϊκές χώρες	Χριστιανικά δόγματα Ευρώπη	Ελλάδα
Καθόλου θρήσκος	13,6	1,6	3,1
1	5,8	2,3	2,8
2	7,2	4,4	4,4
3	8,0	6,9	4,2
4	6,6	6,9	5,4
5	16,8	19,5	15,3
6	9,7	13	13,0
7	11,3	16	16,7
8	9,9	14,7	14,9
9	4,5	7	10,3
Πολύ θρήσκος	5,7	7,7	9,6
ΔΓ/ΔΑ	0,8	0	0,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

Η αντικειμενική διάσταση της θρησκευτικότητας αναφέρεται στη συλλογική ή δημόσια θρησκευτική πρακτική, δηλαδή τον εκκλησιασμό, ο οποίος αντιπροσωπεύει την ενεργό συμμετοχή σε μια συγκεκριμένη θρησκεία ή δόγμα. Στον Πίνακα 2 που ακολουθεί παρουσιάζεται η συχνότητα εκκλησιασμού για τον 4^ο γύρο της ΕΚΕ.

Σύμφωνα με τον παραπάνω Πίνακα σχεδόν το 1/3 των Ευρωπαίων ερωτωμένων δηλώνει ότι δεν εκκλησιάζεται ποτέ. Αντίθετα, στους Ορθοδόξους μόνο το 6% δεν εκκλησιάζεται ποτέ. Οι Έλληνες εκκλησιάζονται αραιά, μόνο σε ειδικές θρησκευτικές γιορτές και εμφανίζουν το υψηλότερο ποσοστό (41,7%) sporadικού εκκλησιασμού από όλους τους Ευρωπαίους. Παρόλα αυτά ο αραιός εκκλησιασμός «δεν μετατρέπεται σε εκκλησιαστική αποχή» (Γεωργιάδου, Νικολακόπουλος, 2007, σ. 144) καθώς το ¼ των Ελλήνων ερωτωμένων απαντά ότι εκκλησιάζεται τουλάχιστον μια φορά τον μήνα. Την ίδια απάντηση αντίστοιχα δίνει μόνο ένας στους 10 Ευρωπαίους (10,3%) και περίπου ένας στους 5 ερωτώμενους που ανήκει σε ένα από τα τρία χριστιανικά δόγματα (16,5%).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Συχνότητα εκκλησιασμού

	Χριστιανικά δόγματα Ευρώπη					Ελλάδα ⁽²⁾
	Ευρωπ. χώρες	Καθολικοί	Προτεστάντες	Ορθόδοξοι ⁽¹⁾	Σύνολο	
Κάθε μέρα	1,8	1,6	0,4	1	1,1	0,5
Περισσότερο από μια φορά την εβδομάδα	2,7	4,1	3,2	2,9	3,5	3,2
Μια φορά την εβδομάδα	11	24,6	8,8	12	17	13,8
Τουλάχιστον μια φορά τον μήνα	10,3	16,4	12,6	19,5	16,5	25,1
Μόνο σε ειδικές θρησκευτικές γιορτές	22,6	22,8	27,3	37,7	28,5	41,7
Σπάνια	20	16,9	28,9	21	21	14
Ποτέ	31,5	13,6	18,9	6	12,4	1,7
Σύνολο	100	100	100	100	100	100
N=	54988	13025	6695	9126	28846	1834

1. Στα ποσοστά αυτά συμπεριλαμβάνονται και οι ορθόδοξοι Έλληνες.

2. Τα ποσοστά αναφέρονται σε όλο το δείγμα ανεξαρτήτως δόγματος.

Όπως επισημαίνουν οι Γεωργιάδου και Νικολακόπουλος, (2001, σ. 159) «ο δείκτης του συχνού εκκλησιασμού κατά τη μεταπολίτευση [...] για ένα χρονικό διάστημα περίπου μιας εικοσαετίας (ως το 1995), σταθεροποιήθηκε στο ήμισυ και πλέον εκείνου της προδικτατορικής περιόδου με το σποραδικό εκκλησιασμό¹⁵ να αποτελεί τη χαρακτηριστικότερη όψη της ορθόδο-

15. Πρέπει να σημειωθεί ότι η διαπίστωση αυτή βασίζεται σε αποτελέσματα μιας σειράς εμπειρικών ερευνών που δεν είναι πλήρως συγκρίσιμα. Άλλες φορές ως σποραδικός εκκλησιασμός ορίζεται η εκκλησιαστική προσέλευση δύο ή τρεις φορές το μήνα, άλλες μερικές φορές το χρόνο και άλλες αναφέρεται ως σποραδικός χωρίς περαιτέρω αποσαφήνιση.

ξης εκκλησιαστικότητας στην Ελλάδα μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1990».

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας ο εκκλησιασμός στους Καθολικούς κυμαίνεται ανάμεσα στην εβδομαδιαία και τη στοραδική παρακολούθηση (κυρίως σε περιόδους εορτών), ενώ στους Προτεστάντες ανάμεσα στη στοραδική έως σπάνια. Παράλληλα, το ποσοστό των Προτεσταντών που δεν εκκλησιάζεται ποτέ¹⁶ είναι σχεδόν τριπλάσιο από το αντίστοιχο των Ορθόδοξων, από τους οποίους μόνο το 6% δηλώνει ότι δεν πάει ποτέ εκκλησία.

Οι διαφορές αυτές στη συχνότητα εκκλησιασμού πρέπει να αναζητηθούν στο θεολογικό περιεχόμενο κάθε δόγματος που προσδίδει λιγότερη ή περισσότερη βαρύτητα στη συγκεκριμένη θρησκευτική πρακτική. Για παράδειγμα ο εκνομισμός της θρησκευτικής συμπεριφοράς στον καθολικισμό υπαγορεύει τη συχνή προσέλευση στην εκκλησία ως δείκτη πιστοποίησης του θρησκευτικού βιώματος, γεγονός που ισχύει πολύ λιγότερο για το προτεσταντικό δόγμα και ακόμη λιγότερο για το ορθόδοξο (Γεωργιάδου, Νικολακόπουλος, 2001 και 2007, Σταθοπούλου, 2007, Stathopoulou, 2010). Ακόμη τα θεσμικά χαρακτηριστικά των κατεστημένων εκκλησιών σε ορισμένες χώρες¹⁷ καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη θρησκευτική ταυτότητα και την εκκλησιαστική συμμετοχή. Σε κάθε περίπτωση οι μη-εκκλησιαζόμενοι δεν ταυτίζονται με τους μη-θρησκευόμενους. Όπως φαίνεται και από τα ευρήματα άλλων ερευνών, όπως η Ευρωπαϊκή Έρευνα Αξιών (EVS 1999-2000), το 27% των Ευρωπαίων που δεν εκκλησιάζονται δηλώνει ότι θρησκεύει (Halman and Draulans 2006). Η διαπίστωση αυτή ερμηνεύεται από τα διαφορετικά περιεχόμενα της εκκοσμικευτικής διαδικασίας όπως αναλύθηκαν παραπάνω. Η αποσύνδεση της συχνότητας εκκλησιασμού από

16. «Μια συχνότητα εκκλησιαστικής προσέλευσης που δεν είναι αραιότερη από τη μια φορά το μήνα, για τα δεδομένα του Προτεσταντισμού θεωρείται επίσης «συχνός»/ «τακτικός» εκκλησιασμός», στο Γεωργιάδου, Νικολακόπουλος, 2007, σ. 137.

17. Στη Γερμανία, για παράδειγμα, ο εκκλησιαστικός φόρος που ισχύει για όσους δηλώνουν μέλη μιας εκκλησίας λειτουργεί αποτρεπτικά για την τυπική ένταξή τους σε ένα δόγμα.

το ομολογιακό περιεχόμενο της πίστης ερμηνεύει τα χαμηλά ποσοστά εκκλησιασμού στην Ελλάδα και τη διατήρηση των άλλων δεικτών θρησκευτικότητας, όπως η προσευχή και ο αυτοπροσδιορισμός της θρησκευτικότητας, σε σχετικά υψηλές τιμές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Συχνότητα προσευχής

	Ευρωπαϊκές χώρες	Χριστιανικά δόγματα Ευρώπη	Ελλάδα*
Κάθε μέρα	23,1	30,3	32,8
Περισσότερο από μια φορά την εβδομάδα	8,4	12,7	19,7
Μια φορά την εβδομάδα	6,2	8,8	12
Τουλάχιστον μια φορά τον μήνα	5,8	8,3	9,9
Μόνο σε ειδικές θρησκευτικές γιορτές	6,2	7,4	7,9
Σπάνια	16,5	18,6	14,9
Ποτέ	33,9	14	2,7
Σύνολο	100	100	100
N=	54.988	28.198	1.803

* Τα ποσοστά που αφορούν τις ευρωπαϊκές χώρες περιλαμβάνουν την Ελλάδα και τα χριστιανικά δόγματα της Ευρώπης.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 3 αναφορικά με τη συχνότητα προσευχής, ενώ το 1/3 των Ευρωπαίων δηλώνει ότι δεν προσεύχεται ποτέ, περίπου το ίδιο ποσοστό από τους Έλληνες ερωτώμενους δηλώνει ότι προσεύχεται κάθε μέρα.

Η διαφορά στα ποσοστά των Ευρωπαίων που δηλώνουν ότι δεν προσεύχονται ποτέ (33,9%) σε σχέση με όσους ανήκουν σε ένα από τα τρία χριστιανικά δόγματα (14%) και τους Έλληνες (2,7%) είναι πολύ μεγαλύτερη από την αντίστοιχη που παρατηρείται στα ποσοστά αυτών που προσεύχονται καθημερινά. Στον τέταρτο γύρο η συχνότητα καθημερινής προσευχής ελαττώνεται κατά πολύ στην Ελλάδα σε σύγκριση με τους δύο πρώτους γύρους της έρευνας: στον α' γύρο 45,6% των Ελλήνων ερωτημένων δήλωνε ότι προσευχόταν κάθε μέρα, ενώ στον β' γύρο το

43,9% (Stathopoulou, 2010, σ. 203). Η μείωση αυτή πιθανόν να συνδέεται με τη γενικότερη κρίση εμπιστοσύνης προς το θεσμό της εκκλησίας, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω. Ταυτόχρονα, όχι μόνο απηχεί τον προβληματισμό για τις παγιωμένες αξιακές παραδοχές αλλά και για την πολιτιστική ταυτότητα σε μια κοινωνία που μεταβάλλεται σε συνθήκες βαθείας κρίσης.

Σε κάθε περίπτωση πάντως η προσευχή είναι μια μεταβλητή που είναι δύσκολο να διερευνηθεί σε βάθος καθώς είναι δυσδιάκριτα τα όρια ιδιωτικού και δημόσιου, ή υποκειμενικής και αντικειμενικής διάστασης, μέσα στα οποία κινείται. Αυτή η διπλή διάσταση της προσευχής ως θρησκευτικής πρακτικής θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ερμηνεύει τη μικρότερη απόκλιση που παρατηρείται ανάμεσα στο δείκτη αυτοπροσδιορισμού της θρησκευτικότητας και την προσευχή σε σύγκριση με τη διαφορά του ίδιου δείκτη από τον εκκλησιασμό.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών, οι ιστορικές εξελίξεις στην Ευρώπη γενικά και ειδικότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση στην οποία εντάχθηκαν νέες χώρες με διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, οι μεταβολές στα πρώην σοσιαλιστικά κράτη και η μεγάλη αύξηση των μεταναστευτικών ροών άλλαξαν ριζικά τις μεταπολεμικές παραδοχές για την εκκοσμίκευση και τη νεωτερικότητα. Ειδικότερα, η μετανάστευση πολλαπλασίασε τη δυναμική του πλουραλισμού και επαναπροσδιόρισε τα όρια της θεσμικής διαφοροποίησης του θρησκευτικού και κοσμικού και μαζί με αυτά και τα όρια της θρησκευτικής ελευθερίας. Η εμπειρική διερεύνηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και πρακτικών έτσι όπως αποτυπώνονται στον τέταρτο γύρο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2008-2009) επιβεβαιώνουν την αποσύνδεση της θρησκευτικής συμμετοχής από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Τα επίπεδα του εκκλησιασμού παραμένουν χαμηλά για το σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών που συμμετείχαν στην έρευνα σε σύγκριση με τη συχνότητα προσευχής και τον αυτοπροσδιοριζόμενο βαθμό θρησκευτικότητας. Πολλοί Ευρωπαίοι πολίτες, ενώ δηλώνουν αρκετά θρήσκοι δεν

εκκλησιάζονται και δεν προσεύχονται ποτέ. Για την Ελλάδα όλοι οι σχετικοί δείκτες εμφανίζουν πτωτική τάση σε σύγκριση με τους προηγούμενους γύρους της έρευνας καθώς και μια τάση σύγκλισης με τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους, γεγονός που σε ένα βαθμό φαίνεται να αντικατοπτρίζει τη γενικότερη κρίση εμπιστοσύνης στους θεσμούς.

Η θρησκευτικότητα στον ευρωπαϊκό χώρο παραμένει ένα μέγεθος ρευστό και δυναμικό και η κατεύθυνση των θρησκευτικών τάσεων είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με σαφήνεια καθώς τα κοσμικά στοιχεία συνυπάρχουν με τα θρησκευτικά στο εσωτερικό των χωρών. Εκείνο που είναι βέβαιο είναι ότι η διάχυτη θρησκευτική ετερογένεια σε μια εποχή μεγάλων αλλαγών οδηγεί αναπόφευκτα σε μια επανεξέταση του ρόλου της θρησκείας για τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσσες

- Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2007, «Εκκλησιασμός, θρησκευτικότητα και προσευχή: Μια ασύμπτωτη σχέση», στο Καφετζής Π., Μαλούτας Θ., Τσίγκανου Ι. (επιμ.), *Πολιτική – Κοινωνία – Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Γεωργιάδου Β., Νικολακόπουλος Η., 2001, «Ο λαός της Εκκλησίας. Όψεις της εκκλησιαστικής θρησκευτικότητας στην Ελλάδα», *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα*, Ινστιτούτο VPRC, Αθήνα, Λιβάνης.
- Διαμαντούρος Ν., 2000, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Ζουμπουλάκης Σ., 2002, *Ο Θεός στην πόλη. Δοκίμια για τη θρησκεία και την πολιτική*, Εστία.
- Ζουμπουλάκης Σ., 2010, *Χριστιανοί στον δημόσιο χώρο. Πίστη ή πολιτιστική ταυτότητα;*, Εστία.
- Μουζέλης, Ν., 2010, «Η επιστροφή του Θεού», Εφ. *Το Βήμα*, Φ. 3¹⁵ Απριλίου.
- Σταθοπούλου Θ., 2007 «Θρησκευτικότητα και εμπιστοσύνη στους θεσμούς: διαφαινόμενες τάσεις στην Ελλάδα και την Ευρώπη», στο Κ. Ζορμπάς (επιμ.), *Πολιτική και θρησκείες*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Ξενολόγισσες

- Berger P. (ed.), 1999, *The desecularization of the world. Resurgent religion and World Politics*, Ethics and Public policy center, Eerdmans Publishing Co. Grand Rapids Michigan.
- Berger P., Grace D. and Fokas F., 2008, *Religious America, Secular Europe? A theme and variations*, London, Ashgate.
- Casanova J., 1994, *Public religions in the modern world*, Chicago, University of Chicago Press.
- Davie G., *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*, Oxford, Blackwell.
- Davie G., 2002, *Europe: The exceptional case. Parameters of faith in the Modern World*, London, Darton, Longman and Todd.
- Dobbelaere K., 2002, *Secularization: An analysis at three levels*, Brussels, P.I.E, Peter Lang.
- Draulans V., and Halman L., 2005, «Mapping contemporary Europe's moral and religious pluralist landscape: an analysis based on the most recent European Values Study Data», *Journal of contemporary religion*, vol. 20, no 2, σ. 179-193.
- ESS keyfindings booklet.
- Eisenstadt S., 2000, «Multiple modernities», *Daedalus*, vol. 129, no 1, σ. 1-30.
- Finke R., Stark R., 2003, «The dynamics of religious economies», *Handbook of Sociology of Religion*, Cambridge University Press.
- Halman L., Draulans V., 2006, «How secular is Europe?», *The British Journal of Sociology*, vol. 57, no 2, σ. 263-288.
- Halman L., Petterson H., 2006, «A decline of religious values?», Ester P., Braun M., Mohler P. (eds), *Globalization, value change, and generations, A cross-national and intergenerational perspective*, Brill.
- Lambert Y., 2004, «A turning point in religious evolution in Europe». *Journal of contemporary religion*, vol. 19, no 1, σ. 29-45.
- Makrides V. Scandals, «Secret agents and corruption: The Orthodox Church of Greece during the 2005 crisis- Its relation to the state and modernization», V. Roudometof, V. Makrides (eds), *Orthodox Christianity in 21st century Greece*, London, Ashgate.
- Makrides, V., Molokotos- Liederman L., 2004, «Orthodoxy in Greece Today» *Social Compass*, vol. 51, no 4, σ. 459-470.
- Martin D., 1978, *A general theory of secularization*, Oxford, Blackwell.
- Roudometof R., Makrides V. (eds), 2010, *Orthodox Christianity in 21st century Greece*, London, Ashgate.
- Stathopoulou T., 2010, «Faith and Trust: Tracking patterns of religious and civic commitment in Greece and Europe. An empirical approach»,

Orthodox Christianity in 21st century Greece, V. Roudometof, V. Makrides (eds), London, Ashgate.

Tomka M., Yurash A. (eds), 2006, *Challenges of religious plurality for Eastern and Central Europe*, Lviv, Taras Soroka.

Stavrakakis Y., 2002, «Religion and Populism: Reflections on the “Politicised” Discourse of the Greek Church», Discussion Paper no 7, The Hellenic Observatory, The European Institute, LSE.